

## KIRGIZ KAĞANLIĞI'NIN GELİŞME DEVRİNE AİT BAZI GÖRÜŞLER

Muratbek KOCOBEKOV\*

### Özet

Bu makalede Kırgızların eski tarihleri ve etnik yapılarının gelişme sürecinde, onların doğu Türkistan coğrafyasında Te-le ve A-che-na gibi boylar ile ilişkileri doğrultusunda proto Türk etnogenezine katılmaları ele alınmıştır. Kırgızların doğu Türkistan'dan güney Sibirya'ya göç etmeleri ve 620-650 yılları arasındaki devlet yapıları incelendiğinde, aynı zamanda o dönemdeki İç Asya'nın jeopolitik durumunu da görmek mümkün olur.

**Anahtar Kelimeler:** Kırgız, Türk, Etnogenez, İç Asya, Çin.

Kırgız Kağanlığı'nın gelişme sürecine dair bir analiz yapmak ve onun kronolojik ilerlemesini belirtmek\*\* sadece Kırgız tarihi değil, Orta Asya'nın siyasî tarihi için de önemli bir anlam taşır. Kırgızlar Orta Asya'nın en kuzey ucunda yerleşip, bozkır siyasi ilişkilerinden uzak kalmış gibi görünseler de, onlar bu bölgedeki politikalara katılmışlar ve kendileri de bozkır siyasi sahnesinde geçen olaylardan etkilenmişlerdir. Kırgız Kağanlığı'nın gelişmesin-

\* Doç. Dr., Manas Kırgızistan-Türkiye Üniversitesi öğretim üyesi ve 2007-2008 yıllarında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde konuk öğretim üyesi.

\*\* Makalemi Kırgızca Kiril alfabesinden Türkçe Latin alfabesine aktaran Manas Üniversitesi doktora öğrencilerinden Kadir Tuğ'a ve bilimsel yönden kontrol ve düzeltmeleri yapan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden Dr. Mehmet Zeren'e teşekkür ederim.

deki bu önemli tesiri, onların devlet yapısının geliştirilmesinin siyasi sürecinde görebiliriz.

Kırgız etnonimi hakkında en erken bilgiye, VI. asrın başlarında *Cou-chou*<sup>\*\*\*</sup> kroniğinde yer alan destansı bilgede, bir Türk'ün söylediği bir ifade dolayısıyla rastlamaktayız; Çin tarihi üzerinde çalışan S. E. Yahontov'a göre bu kronik, 553 yılı veya ondan sonraki yıllara aittir<sup>1</sup>. Tanınmış arkeoloji uzmanı D. G. Savinov en sağlıklı bilgiyi vermiş diyebiliriz: "*Cou-chou*, kendisinin belirttiği Kie-kou halkının iktidarı altındaki bölgeyi ve güney Sibirya halklarının etnografyası hakkında ilk ve sağlıklı bilgi veren bir kaynak olarak bilinmektedir"<sup>2</sup>. *Cou-chou*'da, I-chih-ni-ssu-tou'nun oğlu "Kie-kou"nun (= "Kırgız") A-fou ve Kien ırmaklarının boyuna kendi halkını yerleştirdiğinden bahsedilmektedir<sup>3</sup>. Bu ırmakların son zamanlardaki toponimlerinin N.A. Arıstov tarafından Abakan ve Ene-say (Yenisey) olarak değerlendirilmesi diğer bilim adamları tarafından da kabul edilmiştir<sup>4</sup>; sadece bu bilim adamı değil diğer araştırmacılar da bu yerlerin Kırgızlar'ın en eski yurtları olduğu üzerinde özellikle durmaktadırlar<sup>5</sup>. V.V. Barthold'un fikrine bakılırsa Kırgızlar'ın sadece Yenisey boyunda değil, kuzey Moğolistan'daki Kırgız-nor gölünün çevresinde

\*\*\* Bu makalede geçen Çince ifadelerin transkripsiyon yazılışları için, E. Chavannes, *Documents Sur Les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, Paris 1903, adlı eserdeki transkripsiyon yazımı benimsenmiş ve bunlar metinde ayrı bir harf "karakter"i ile yazılmıştır.

- 1 S. E. Yahontov, "Drevneyšie Upominaniya Nazvaniya 'Kırgız' ", *Sovetskaya Etnografiya-1970*, № 2, s. 110.
- 2 D. G. Savinov, *Narodı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurkskuyu Epohu*, Leningrad 1984, s. 40; G. E. Grumm Grımaylo ve L. R. Kızlasov'un yanlış fikrine göre "Tsi-gu (Kie-kou)" etnonimi Runik yazıtlarda "Çik" olarak geçen ifade ile karıştırılmaktadır. G. E. Grumm Grımaylo, *Zapadnaya Mongoliya i Urenhayskiy Kray*, c. I-II, Leningrad 1926, s. 311; L. R. Kızlasov, *Istoriya Tuvi v Srednie Veka*, Moskova 1969, s. 651; Y. A. Zuev, "Termin 'Kırgız' ", *Trudi Institut İstorii Akademia Nauk Kırgız SSSR.*, c. IV, Frunze 1958, ss. 172-173; üzerinde durulacak bir diğer mesele de, N. Y. Bıçurn'in "Ki-gu" söyleyişinin doğru değil, S. E. Yahontov'un açık olarak ispat ettiği "Tsi-gu" okunuşunun doğru olduğudur; bkz. N. Y. Bıçurn, *Sobranie Svedeniy o Narodax Obıtavşiv v Srednie Vremena*, c. I, Moskva-Leningrad 1950-1953, s. 222; Yahontov, a.g.m., ss. 110-112.
- 3 Bıçurn, a.g.e., I, ss. 220-221; L. Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken*, Wiesbaden 1968, ss. 1-5.
- 4 S. G. Klyastorniy, *Drevnetyurkskie Runičeskie Pamyatniki Kak Istočnik Po İstorii Sredney Azii*, Moskva 1964, ss. 104-105.
- 5 L. A. Evtyuhova, *Arheologičeskie Pamyatniki Entseyskih Kırgızov*, Abakan 1948, s. 4.

## KIRGIZ KAĞANLIĞI'NIN GELİŞME DEVRİNE AİT BAZI GÖRÜŞLER

dahi yaşamış olmaları ihtimali yüksektir<sup>6</sup>. Zamanımızdaki araştırmacılardan S. V. Kiselev ve L. R. Kızlasov da, ilk Kırgız yurdunun, Barthold'un tahmin ettiği Kırgız-nor çevresi olabileceğini belirtmişlerdir<sup>7</sup>.

Şimdiye kadar Kırgız tarihinin araştırılmasında oluşan çeşitli yanlış fikirler biraz kabul görmüş olmakla birlikte, esasen Kırgız halkının etnik tarihinin menşeinin araştırılmasına engel olmaktadır. Eğer tarihî açıdan çok önemli olan "ilk Türk şeceresi"ne bakacak olursak, Kırgızlarla ilgili bilgiyi içeren destanın ikinci bölümünün detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Orada verilen bilgilere göre Türk boyunun ata-babaları So'nun idaresi altındaki halktan çıkmıştır<sup>8</sup>. Boy başkanı A-pang-pou'nun on yedi kardeşi vardır, onlardan birisi olan I-chih-ni-ssu-tou "Kurdun oğlu" lakabını almış olup, bundan da birkaç çocuğu varmış. So yönetimi yıkıldıktan ve sihirli göçten sonra I-chih-ni-ssu-tou'nun boyu düşmansız hale gelmiş, onun büyük oğlu Na-tou-lou chad (şad), Tsien-sse-ç'ou-çë-şi'da<sup>9</sup> yer almıştır. A-pang-pou kendi boyuyla Na-tou-lou chad'a katılmıştır. I-chih-ni-ssu-tou'nun bir oğlu da "ak kuğuya" dönüşmüştür<sup>10</sup>; diğer oğlu Kie-kou (= Kırgız) Abakan ve Yenisey'in arasında yerleşmiştir. Dördüncü oğlu Ç'ou-çë ırmağının boyuna yerleşmiştir<sup>11</sup>.

6 V. V. Barthold, *Kırgız İstoriçeskiy Oçerk*, Moskva 1963, s. 275-278.

7 S. V. Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Ujnoy Sibiri*, Moskva 1951, s. 561; R. L. Kızlasov, *İstoriya Ujnoy Sibiri v Srednie Veka*, Moskva 1984, s. 18-19.

8 N. A. Aristov'un fikrine göre "So" yönetimi Altay'ın kuzey eteğindeki Biy ırmağına Lebed ırmağının döküldüğü yerlerde yerleşmiştir: N. A. Aristov, "Zametki Ob Etničeskom Sostave Tiyurkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya Ob İh Çislennosti", *Civaya Starina-1894*, c. III-IV, s. 279; L. Mau-tsaı ve B. Ögel "So" yönetimini Sien-piler'in So adındaki bir boyunun toprağına yerleştiriyorlar; bkz. Mau-tsaı, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken*, s. 489; B. Ögel, "Doğu Gök Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *TTK. Belleten*, c. XXI, N° 81, s. 99, Ankara 1957.

9 Efsaneye göre, Na-tou-lou chad'ın on oğluna anne tarafındaki boy unvanları verilmiş. Küçük hanımının oğlu A-che-na Na-tou-lou chad (şad) ismini almıştır. Onun halefi Tou, onun oğlu da Tumundur. Runik yazıtlarda ise, Bunun birinci Türk kaganı olarak geçer.

10 N. A. Aristov, güney Sibiry'a da bulunan Lebed ("Kuğu") ırmağı ile karşılaştırıyor: Aristov, "Zametki Ob Etničeskom Sostave Tiyurkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya Ob İh Çislennosti", s. 279-280.

11 Savinov, *Narodı Ujnoy Sibiri v Drevnyurkskuyu Epohu*, s. 32; L. P. Potapov, *Oçerki Po İstorii Altaysev*, Moskva-Leningrad 1953, s.137-138; S. G. Klyastorniy, "Problemi Ranney İstorii Plemeni Turk (Aşına)", *Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR*, N° 130, Moskva 1965, s. 281.

Yukarıda bahsedilen iki Türk efsanesinin, diğer tarihi olaylarla karşılaştırarak incelenmesi neticesinde tarih açısından zengin bir malzeme olduğu anlaşılmaktadır. Efsaneleri örneklerle araştıran S. G. Klyaştomiy, iki efsanenin özünün de aynı tarihi olayları yansıttığına ve zaman açısından da birbirlerini tamamladıklarına işaret etmektedir; bununla beraber D. G. Savinov ile beraber efsanedeki şecerenin menşeyini tespit edilmesi için yaptıkları teklif şöyledir: Çin kroniklerindeki bilgilere göre Kie-koular = Kırgızlar, ak kuğu grubu = Kıpçaklar olup, Ç'ou-çé ırmağına göçüp gelmişlerdir; A-che-naların akrabaları Te-leler'e benzetilmektedirler<sup>12</sup>. Fakat çabuk verilen bu tarihi fikrin yersiz tarafları da yok değil; yazarlar nedense Kırgızlar, Kıpçaklar, Te-leler'in proto Türk etnojenezine, Türk A-che-na boyunun Altay'a göçmesinden sonra karışmaya başladığı fikrini kabul ettirmeye çalışıyorlar. İşte burada o zamana ait tarihi kaynakların farkına varılmadığı ve kroniklerdeki bilgilerin göz önünde bulundurulmadığı görülmektedir.

Şimdi proto Türk tarih araştırmalarında ilk Türk etnogenezinin başlangıcının "Hun boylarından başlaması" meselesi tartışılmamaya başlandı; S. G. Klyaştomiy'nin derin araştırmaları neticesinde, Türk A-che-na boyunun tarih sahnesine çıkması, Kan-sou ve Kao-tch'ang (III. Asır- 460 yılı) ve Altay (460-550 yılları) dönemine rastlamaktadır<sup>13</sup>. 439 yılında Wei İmparatoru Tai-wou-ti tarafından bozguna uğratılan He-si ve Kao-tch'ang'daki kuzey Liang-hun sülâlesinden on bin kadar Hun ailesi ilk olarak Lob-nor'a sonrada Kao-tch'ang dağlarına kaçmışlardır. Hunlar Kao-tch'ang'da Yuan-yuanlarla<sup>14</sup> beraber 460 yılına kadar beraber yaşamışlardır. Onlar 460 yılında Yuan-yuanlar tarafından Altay dağlarına göçürülüp, Altay dağlarının telâffuzuna uygun olarak "Türk"<sup>15</sup>

12 S. G. Klyaştomiy-D. G. Savinov, "Drevnetyurskie Etnopoliticeskie Obyedinenie i İh Rol v Etnogeneze Sredney Azii i Kazahstana", *Problemi Etnogeneza i Etničeskoj İstorii Narodov Sredney Azii i Kazahstana*, Moskva 1990, s. 99.

13 Klyaştomiy, "Problemi Ranney İstorii Plemeni Turk (Aşina)", s. 281.

14 Yuan-yuan adı Tsuyuluhuey tarafından kabul edilen lakap, o, ilk Jou-jen olarak, sonra kuzey Wei imparatoru T'ai-tsu (423-452) tarafından da Yuan-yuan olarak kullanılmaya başlanmıştır; bkz. V. S. Taskin, *Materialı Po İstorii Drevnih Koçevih Narodov Gruppi Dun-hu*, Moskva 1984, s. 398.

15 "Türk" terimiyle ilgili geniş olarak bkz. A. N. Kononov, "Opit Analiza Termina 'Türk' " *Sovetskaya Etnografiya-1949*, N° 1, s. 40-47; ayrıca bkz. D. E. Eremeev, " 'Tyurk' Etnonim İranskogo Proishojdeniya (K Probleme Etnogeneza Drevnih Tyurkov)", *Sovetskaya Etnografiya-1990*, N° 3, s. 126-135.

ismini almışlar ve eski A-che-na boy ismi sadece yönetici zümreye ait isim halinde kalmıştır<sup>16</sup>.

Yukarıda bahsedilen efsanelere uygun düşen bir şekilde Bunun'ın 545 yılında batı Wei İmparatoru T'ai-tszu'ya elçiler gönderdiğine bakılırsa<sup>17</sup>, A-che-na Türk boylarının I-chih-ni-ssu-tou'nin (belki "Türk" ismini alan Na-tou-lou chad'ın) zamanında Altay'a göçmeleri mümkündür. Eğer 545'de I-chih-ni-ssu-tou'ya kadar dört nesil (Tumin, Tou, Na-tou-lou chad, I-chih-ni-ssu-tou) geçtiği ve bir nesilin de yirmi beş yıl olduğu hesaplanırsa, D. G. Savinov'un tahmini doğrudur<sup>18</sup>.

Fakat tarihte 460-475 (480) yılları arasında Kırgızlar hakkında ve onların Türkler ile olan ilişkisi ile ilgili hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Dahası Yuan-yuanlar tarafından kovulup daha sonra Altay'a gelen Türkler kısa zamanda sınırlarını Kırgızlar tarafına genişletemezlerdi. Bu sebepten dolayı bu zamana kadar Kırgızlar'ın güney Sibiryaya bölgesinde yaşadıklarını kabul etmemiz mümkün değildir.

Kaynaklara bakıldığında Kırgızlar-u doğu Türkistan bölgesinde yaşadığı görülmektedir. Belki onların Kao-tch'ang, A-che-na boyları ve Te-le, Sie-yen-t'o grupları ile etnik ilişkisinin 460 yılına kadar sürme ihtimali yüksektir. Bu tahmin Çin kronikleri, Türk efsanesi ve folkloru ait kaynakların verdiği bilgiler ile açıklığa kavuşturulabilir. *Han-chou* kroniğini detaylı olarak araştıran L. A. Borovkova, MÖ. I. Asrın ortalarında Kırgızlar'ın Dzosotın-Elisun çölünün batısında, Kaşgar-Manas şehrinin kenarında, diğer bir deyişle Borohoro dağı silsilesinde yaşadıklarını ispat etmiştir<sup>19</sup>.

16 *Vostochniy Turkestan v Drevnosti i Rannem Srednevekovye*, Moskva 1992, s. 124-125; S. G. Klyastormy-V. A. Lıvıts, "Sogdiskaya Nadpis Iz Buguta", *Stranı i Narodı Vostoka-1971*, c. X, s. 121-446; *Vostochniy Turkestan Glazami Russkih Putesestvennikov*, Alma-Ata 1988, s. 22-23.

17 L. Mau-tsai, *Kutscha und Seine Beziehungen Zu China Von 2. Jahre v. Bis 6. Jahre n. Chr.*, Wiesbaden 1969, ss. 490-491.

18 Savinov, *Narodı Yujnoy Sibiri v Drevnetyurkskuyu Epohu*, s. 33.

19 L. A. Borovkova, *Zapad Tsentralnoy Azii Vo II v. Do Nazey Eri VII v. (Istoriko-Geografičeskiy Obzor Po Drevne Kitayskim Istočnikam)*, Moskva 1989, ss. 61-62; Kırgızlar'ın Doğu Türkistan'da yerleştikleri fikrini arkeoloji uzmanı Y. S. Hudyakov da desteklemektedir: Y. S. Hudyakov, *Kırgızı v Vostočnom Turkestane Istočniki Po Srednevekovoy İstorii Kirgıztana i Sopredelnik Oblastey Sredney i Tsentralnoy Azii*, Bişkek 1991, s. 110-111; bu meseleyle ilgili biz de kendi fikrimizi söylemiştik; bkz. M. Kocobekov, "Tarihiy Ulamış, Salttuu Sancıradığı Kırgız Etnogonyası", *Manas Kırgız-Türk Üniversitesi Koomduk İlimler Curnalı*, (Soşyal Bilimler Dergisi), N° 1, Bişkek 2001.

Öyleyse VII. asrın başlarında Li Xo Yan-ou tarafından kaydedilen *Wei-chou* ve yine VII. asrın başında Wei tchen'in yazdığı *Sui-chou*<sup>20</sup> kroniğinde Kırgızlar, Te-le boyları konfederasyonuna dahil olarak Tanrı dağlarının doğu bölgelerinde yaşamaktaydılar. Bu malumatları göz önünde tutarak ve Kırgız etnogenezinin çok önemli anlamı olduğunu hatırlatarak onlara değinelim: "Te-lelerin ataları Hiong-noular, bunların boyları daha çok I'ou'nun<sup>21</sup> batısında, Yang-tsi'nin<sup>22</sup> kuzey tarafında, Bayşan'ın çevresinde Tsibi, Bolo, Çci, De, Subo, Uhu, Kie-kou<sup>23</sup>, Edeu, Cihu, ve benzerleri yaşamışlardır"<sup>24</sup>. Demek bahsedilen kaynaklara uygun olarak Kırgızların, MÖ. I. bin yılının ilk yarısına kadar Kaşgar'ın kuzeyinde, "Manas şehri, suyu ve gölü" olarak söylenen "kutsal yerin" çevresinde yerleştikleri açıklığa kavuşuyor; eğer Kırgız tarihinin eski satırlarına dayanacak olursak o zaman: "Kırgız memleketinin halkı Ting-linglerle karışıp gitmiştir"<sup>25</sup> gibi bilgilere rastlayabiliriz.

Bu satırlar Kırgız etnogenezisiyle doğrudan doğruya ilgisi olan bir bilgidir. Eğer Ting-linglerin tarihi sürecine bakacak olursak, birçok bilim adamının fikrine göre, Ting-ling etnonimi Çi-di ve Di-li söylenişleri vasıtasıyla Te-le etnosuna dönüşmüştür<sup>26</sup>; demek ki, Din-lingler Te-le boyu oluyorsa, o zaman yukarıda bahsedilen Kırgızlar'ın tarihî sürecinin Karaşar şehri civarında Te-le konfederasyonunun içinde başladığını ve Kırgızlar'ın ilk olarak Tanrı dağının doğusunda yerleştiklerini göstermektedir. Böylece Kırgızlar'ın proto Türk

20 M. V. Kryukov-V. V. Malyavin-M. V. Safronov, *Kitayskiy Etnos Na Poroge Srednih Yekov*, Moskva 1979, s. 62.

21 "I-ou", I-ou-lou kelimesinin kısaltılmış şeklidir, bugünkü Hami-Turfan bölgesinin kuzey doğusunda yer almaktadır, bkz. A. G. Malyavkin, *Istoriçeskaya Geografiya Tsentralnoy Azii*, Moskva 1979, s. 161.

22 Yang-tsi şimdiki Çin'de Karaşar şehridir; bkz. bir önceki dipnotta yer alan eser, s. 165.

23 "Kie-kou" olarak söylenmesi B. Kalgren'e göredir "Yuet-kuet" veya "Kırgız" olarak okunmasını zamanımız sinologları tarafından kabul edilmiştir; ayrıntılı olarak bkz. B. Kalgren, *Grammata Serica*, Stockholm 1940, s. 226-254; P. Pelliot, *Notes Critiques d'Histoire Kalmouke*, Paris 1960, ss. 120-125; Yahontov, a.g.m., s. 110 vd.

24 G. Pavlovna Suprunenko, "Nekotorie Istoçniki Po Drevney Istории Kırgızov", *Istoriya i Kultura Kitaya*, Moskva 1974, s. 239.

25 Biçurin, *age.*, I, ss. 350-351; Pavlovna Suprunenko, aynı yer; Yahontov, a.g.m., s. 110-115; a.mlf., "Slova Hakas v Istoriçeskoy Literature", *Sovetskaya Etnografiya-1992*, N° 2, s. 61-63.

26 L. P. Potapov, *Etniçeskiy Sostav i Proishojdenie Altaytsev*, Leningrad 1969, s. 148; N. A. Serdobov, *Istoriya Formirovaniya Tuvinskoy Natsii*, Kızıl 1971, s. 29; Malyavkin, *Istoriçeskaya Geografiya Tsentralnoy Azii*, s. 84.

## KIRGIZ KAĞANLIĞI'NIN GELİŞME DEVRİNE AİT BAZI GÖRÜŞLER

etnogenezi katıldığını haber vermektedir. "Kırgız sancırası (şeceresi)"nın birinci rivayetine göre, Kırgızlar'ın ilk atası Türk olarak ifade edilmektedir<sup>27</sup>. Böyle bir kaynağın varlığı tesadüfi değildir; şeceredeki ikinci rivayet ise, Kırgızlar'ın "Kırk Kız (veya Analhak [= En'el-hakk])"dan meydana geldiği ile ilgili olamıdır ve tarihî etnik duruma bölgesel siyasî ideolojinin yaptığı tesire dikkat çekmektedir<sup>28</sup>.

Tarihî kaynaklar, folklorik malzemelerinin verdiği bilgiler doğrultusunda Kırgızlar'ın Tanrı dağları'nın doğusunda yaşamaya başlamalarıyla birlikte proto Türk etnogeneziyle tamamen yoğrulmaya başladığını açıklamaktadır. Neticede beyaz yüzlü, mavi gözlü, sarı saçlı Kırgız tipinin ön görünüşünde mongoloid yapıya doğru bir antropolojik değişim olduğu kaynağa bulunmaktadır<sup>29</sup>. Kırgızlar'ın, Türk A-che-na boyları, Kıpçaklar ve Te-leleler ile beraber 460 yılında Yuan-yuanların baskısından dolayı Güney-Sibirya bölgesine göçme ihtimali yüksektir.

Elbette, malum olan milli siyasî durumlardan dolayı Çin'in kuzey-batı bölgesinde şimdiye kadar arkeolojik araştırmalar yapılamamıştır. Şimdiler de ise Güney Sibirya bölgesindeki Taştık medeniyeti buluntularından günlük hayatta kullanılan bazı eşyaların Kırgızlar'a ait olabileceği, birçok bilim adamı tarafından söylene gelmiştir<sup>30</sup>. Fakat Arkeolog Y. S. Hudyakov arkeolojik buluntular ile kaynaklardaki bilgileri karşılaştırmasından sonra Taştık medeniyetinin Ting-ling ve G'yang-gun (= Kırgız) etnogeneziyle hiçbir ilişkisinin bulunmadığını<sup>31</sup> inandırıcı şekilde ispatlamıştır. Eğer bu Taştık medeniyetinin Kırgızlarla hiçbir ilişkisi yok ise de, diyebiliriz ki Kırgızlar'ın Kuzey Sibirya bölgesinde yaşadıkları ile ilgili bu döneme ait başka net bir bilgi

27 T. Moldo, "Tarih, Tüpkü Atalar", *Ala-Too*, № 9, Bişkek 1990, s. 10-12.

28 S. Zakırov, "Kırgızlar Koldongon Cazuular", *Muras*, № 1, Bişkek 1992, s. 5.

29 Bıçurin, *a.g.e.*, I, s. 351; A. V. Kyuner, *Kitayskie Izvestiya o Narodah Yucnoy Sibiri, Tsentralnoy Azii i Dalnego Vostoka*, Moskva 1961, s. 65.

30 A. S. Teplouhov, "Opit Klassifikatsii Drevnih Metallicheskih Kultur Minusinskogo Kraya (v Karatkom Izlojenii)", *Materiali Po Etnografii-1929*, c. II, № 2, s. 50-55; S. V. Kiselev, *Drevnyaya Istoriya Yujnoy Sibiri*, Moskva 1951, s. 472; P. M. Gryaznov, "Miniatyuri Taştıkskoy Kulturi: Iz Rabot Krasnoyarskoy Ekspeditsii 1968 g.", *Arheologičeskiy Sbornik Gosudarstvennogo Ermitaja-1971*, № 13, s. 103; L. R. Kızlasov, *Taştıkskaya Epoha v Istoriı Hakassko-Minusinskoy Kotlovini*, Moskva 1960, s. 161-162.

31 Y. S. Hudyakov, *Ranniy Jelezny Vek Yujnoy Sibiri, Metodičeskie Ukazaniya k Kursu, Arheologiya Sibiri*, Novosibirsk 1986, s. 23.

bulunmamaktadır. Y. S. Hudyakov'a göre MÖ. I. bin yılın ortalarında, Minusinsk vadisine Kırgızlar'ın göçüp gelmeye başlamasından sonra, Taştık medeniyetinin esas sahipleri olan halkın bir kısmı göçüp gitmeye muhtaç olmuştur; kalanların bir kısmı da Kırgız etnik grupları içinde yuğrulmuş olup, bundan da Taştık medeniyetinin varisleri, Kırgızlar'ın arasında "Kıştım"lar diye bilinen halk teşekkül etmiştir<sup>32</sup>. Bu yerli fikrin inanılır tarafları tamamen ispatlanmıştır. Çünkü Taştık medeniyeti ile sonraki Kırgız Çaa taşlarının arasındaki benzemeyen taraflar ve doğal yönden yakınlıklar bazı arkeologlar tarafından belirtilmiştir.

Yine Y. S. Hudyakov'a göre, Te-leler ile Yuan-yuanlar'ın aralarındaki mücadeleden dolayı Kırgızlar'ın MS. VI. asırda Yenisey'e göçüp gittiği fikri ağır basmaktadır<sup>33</sup>. Fakat yukarıda bahsedilen Türk efsanelerinin kontekstine bakılırsa, Kırgızlar Türk A-che-na boylarının içinde doğu Türkistan'dan Güney Sibiryaya bölgesine göçmüşlerdir. Çünkü Türk şeceresindeki bilgiler göz önünde bulundurulursa, I-chih-ni-ssu-tou'nun çocuklarının göçüp gelmesinden sonra onların yurt edinmeleri sürecinin yaşandığı anlaşılabilir. Bu fikre gelmemiz 552 yılında vefat eden, Türk Kaganlığının kurucusu Bumin'in<sup>34</sup> cenaze töreninde, güçlü Kuzey Kore Devleti "Kogure"<sup>35</sup>, Tabgaçlar<sup>36</sup>, Tibetliler, Avarlar ile beraber Kırgızlar'ın da yas töreni yapmaları nedeniyle<sup>37</sup>. Burada Türkler'in en eski yazısı olarak kabul edilen Runik yazısında ilk defa karşılaştığımız Kırgız etnonimi "K I R K Z" diye Runik harflerle yazılmıştır<sup>38</sup>.

32 aynı yazar, *Arheologiya Yujnoy Sibiri, II v. Do n. e. V v. n. e.*, Novosibirsk 1993, s. 83.

33 aynı yazar, "Kırgızı v Vostočnom Turkestane", *Istočniki Po Srednevekovoy Istorii Kirgizstana i Sopredelnik Oblastey Sredney i Tsentralnoy Azii*, Bişkek 1991, s. 110.

34 L. N. Gumilev, "Udelno-Lestvicnaya Sistema u Tyurk v. VI-VIII vv.", *Sovetskaya Etnografiya-1959*, N° 3, s. 11-25.

35 "Bökli" kelimesi için bkz. Klyaştorıny, *Drevnetyurkskie Runičeskie Pamyatniki Kak Istočnik Po Istorii Sredney Azii*, s. 23.

36 Çince "To-ba" diye bilinen, kuzey-doğu Çin'deki Sie-yen-pi boyu, veya Çin devleti, Runik metinlerde "Tabgaç"lar olarak olarak geçmektedir; bkz. Klyaştorıny, a.g.e., s. 108; I. L. Duman, "Rasselenie Nekitayskih Plemen Vo Vnutrennih Rayonah Kitaya i Ih Sotsyalnoe Ustroystvo v III-IV vv. N. E.", *Kitay: Istoriya Kultura i Istorioğrafiya*, Moskva 1977, s. 45-47.

37 E. S. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, Moskva-Leningrad 1951, s. 36.

38 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1982, s. 31.



Böylece 552 yılına kadar Kırgızlar'ın, Güney Sibiryada vadisinde bağımsız olarak kendi aralarında siyasî birliği bulunmakta idi ve onlar devlet derecesine çıkan etnik grup olarak bulunuyorlardı. I. Gök Türk devletinin üçüncü kaganı Mou-han Kagan'ın Kırgızlar'ı itaat altına alması, onların 553-555 yılına kadar bağımsız devlet olduklarına da işaret eder; *Wei-chou* ve *Sui-chou* kroniklerinde belirtildiği gibi Kırgızlar ile Gök Türkler arasında vuku bulan savaş<sup>39</sup> buna delil olmakla birlikte, Kırgızlar Gök Türkler'e itaat etmemiş denebilir. S. G. Klyaştorniy de araştırmasında Mou-han Kagan'ın (553-572) Kırgızlar'ı 555 yılı itaat altına aldığı kanaatine varmıştır<sup>40</sup>. Kaynaklardaki bilgilere bakacak olursak büyük ihtimalle o zaman Mou-han Kagan Yuan-yuanları bozguna uğrattıktan sonra batı tarafındaki I-t'ienler'i<sup>41</sup> yenip, doğudan Kidanlar'ı kovup, kuzeyde Kie-koular'ı itaat altına almış, komşularının hepsini de korkutmuştur<sup>42</sup>.

Mou-han'ın Yuan-yuanları tamamen mağlup etmesinin 555 yılında olduğu herkes tarafından bilinmektedir; Gök Türkler'in Eftalitler'e<sup>43</sup> diğer bir deyişle Orta Asya'ya düzenlediği seferini, oradan da tekrar doğudaki Kidanlar'ın<sup>44</sup> üzerine yürümesini hatırlayacak olursak, o zaman Kırgızlar'ın mağlup olması 555 yılından bir müddet sonra olmuştur. Bundan dolayı bu olay bize göre 556-557 yılları arasında vukua gelmiştir.

Kırgızlar hakkındaki bilgilerin tarihi kaynaklara yansıma zamanını, "Doğu Roma (Bizans) kaynakları" da içine almıştır. Bu olayın Gök Türkler'in batıdaki Eftalitler'e karşı yaptığı savaşla dahi ilişkisi bulunmaktadır. Batıya doğru düzenlenen seferi, kaganlığı kuran Bumın'ın küçük kardeşi İstemi<sup>45</sup> yönetmiştir. Kaynaklarda verilen bilgilere bakıldığında İstemi, Bumın Kagan zamanında on bin askeri idare etmiş ve kendini de "on boy'un kaganı" olarak

39 Pavlovna Suprunenko, "Nekotorie Istočniki Po Drevney Istorii Kirgizov", s. 239.

40 Klyaştorniy, *Drevnyurkskie Runičeskie Pamyatniki Kak Istočnik Po Istorii Sredney Azii*, s. 20.

41 "İda-Eftalitleri"; bkz. Bıçurn, *a.g.e.*, I, s. 179.

42 aynı eser, s. 229.

43 Eftalitler ile ilgili ayrıca bkz. A. Beşam, *Çuda Kotorım Bila İndiya*, Moskva 1877.

44 Kidanlar Huan-choui (Şara-Muren) ırmağının güneyinde yaşamışlardır; genel olarak bkz. V. S. Taskın, *Materialı Po Istorii Drevnih Kočevih Narodov Gruppı Dun-hu*, Moskva 1984; G. G. Pıkov, *Zapadnie Kidane*, Novosibirsk 1989.

45 Runik yazıtlarda "İstemi", Doğu Roma kaynaklarında "Silzabul", Arabça kaynaklarda "Sincibü", Çin kaynaklarında da, "Che-te-mi" olarak geçer; genel olarak bkz. Klyaştorniy, *Drevnyurkskie Runičeskie Pamyatniki Kak Istočnik Po Istorii Sredney Azii*.

ilan etmiştir<sup>46</sup>. Orta Asya'da yerleşen İstemi Kagan, 638 yılının Ağustos ayında Doğu Roma İmparatoru II. Yustin'in yüksek rütbeli elçisi Zimarkh ile beraber, halkının "Altındağ" dediği Akdağ'daki<sup>47</sup> batı Gök Türk Kaganı'nın merkezine gelmişlerdir<sup>48</sup>. Batı Gök Türk Kaganı Silzabula (= İstemi) elçiye, "Herhis (= Kırgız) halkına mensup bir kız" hediye etmişti<sup>49</sup>.

Türk Runik yazılarında: "kişi oğlınıta üze (e)çüm (a)pam bum(ı)n k(a)g(a)n ist(e)mi k(a)g(a)n ol(u)rmuş (= Bumın Kagan ve İstemi Kagan Âdem oğullarını yönetmeye başlamıştır)<sup>50</sup> ifadesinden sonra bu kaganlar vefat ettiğinde yapılan cenaze törenlerine Kırgızlar'ın da iştirak ettiklerinden bahsedilir; nitekim 552 yılında Bumın Kagan'ın cenaze törenine Kırgızlar'ın katıldığını yukarıda belirtmiştik. 575 yılında ise, İstemi Kagan vefat ettiğinde<sup>51</sup> doğu Roma elçisi Valentin, Çinliler, Otuz Tatar vb. boylarla birlikte Kırgızlar da yas törenine katılmışlardır. Kırgızlar'ın bu her iki cenaze törenine de katılmaları, onların Orta Asya'daki diplomasıye dikkat ettiklerini ve bu coğrafyadaki politikaların içinde yer aldıklarını da gösterir.

Yukarıda verilen bilgilere göre Kırgızlar'ın Gök Türk Kaganlığı'na ne şekilde itaat ettiği hakkında bir şey söylemek çok güçtür. Bu dönemde Kırgızlar'ın Gök Türkler'in yönetimi altında olduğu ile ilgili, eski Türk yazıtlarında ve Çin kroniklerinde de çok az malumat bulunmaktadır. Büyük ihtimalle Kırgızlar'ın Gök Türkler'in iktidarı altında olsalar da, yaptırım güçlerini tamamen kaybetmemişlerdi. Buna örnek olarak 583 yılından önce

46 Y. A. Zuev, "Zapadnotyurkskiy Kaganat", *Istoriya Kazahskoy SSR.*, c. I, Alma-Ata 1977, s. 325.

47 Akdağ, Çince "Bai-çan", tam olarak söylenecek olursa "Tien-çan" (= Tanrı dağları) veya Barkul dağı ile Karlıktoo (= Karlıdağ) silsilesi içinde yer alır; E. Chavannes'in verdiği bilgilere göre burasının "Atsee" Türk toponimi (Türkçe yer adı) olan "Aktöv"ün transkripsiyon olarak "Aktoo (= Akdağ)" olduğu açıklığa kavuşmuştur; bkz. Chavannes, *a.g.e.*, s. 115, 310; İbn Hurdâzbih, *Kniga Putey i Stran, (El-Mesâlik v'el-Memâlik)*, Baku 1986, s. 215.

48 *Vizantiyskie İstoriki Deksipl, Evnapiy, Olimpiodor, Malh, Petr, Patritsiy, Menandr, Kandid, Nonna i Feofan Vizantiyes*, (Perevedennie s Greçeskogo: S. Destunisom), St. Petersburg 1860, s. 375-376.

49 N. Pigulevskaya, *Suriskie Istoçniki Po İstorii Narodov SSSR.*, Moskva-Leningrad 1941, s. 76-77.

50 T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, s. 9-10.

51 E. Doblhofer, *Znaki i Çudesâ*, Moskva 1963, s. 337.

kayda geçen: "Tou-kiueler'in (Türkler'in) kuzeyini idare eden Kie-koular, öç almak için dış biliyordu"<sup>52</sup> gibi bilgiler mevcuttur. Kaynakta yer alan ifadelere göre, Kırgızlar'ın öç almak için dış bildikleri ve kendilerini bu işe muktedir hissettikleri yazılıdır, Mou-han Kagan'ın seferi göz önünde alındığında, bu mümkün görünmektedir.

Esasen 581 yılından önce siyasi birliği olmayan Çin'in Sui sülalesi (581-618) birliğinden sonra, İmparatorluğun siyasi ekonomik ve askeri kuvvetleri güçlenmişti<sup>53</sup>; Çin'in güçlenmesi 581 yılında Taspar Kagan'ın vefat etmesi ve bozkırda o zamana kadar görülmemiş bir kıtlığın baş gösterdiği bir zamana rast gelmiştir. İnsanlar bu dönemde "normal ekme yerine öğütülen kemiklerden elde edilen un ile yapılan ekmeği yemişlerdir"<sup>54</sup>. Siyasi ve ekonomik taraftan, 582'den başlayıp, 603 yılına kadar uzayıp devam eden bu ağır durum, birinci Gök Türk Devleti'nin ikiye bölünmesi<sup>55</sup> neticesini vermesiyle birlikte, orta Asya'daki jeopolitik durumun da kökünden değişime uğramasına yol açmıştır.

Doğu Gök Türk Kaganlığı gittikçe siyasi olarak gücünü kaybetmeye başladı ve siyasi güç haline gelen Te-le boyları, (Sie-yen-t'o, Ki-bi, Uygur, Tun-lo) kuzey Tanrı dağları bölgesinde toparlanmaya başladılar<sup>56</sup>. Fakat Çin'in Sui hanedanının Kore ve Orta Asya'ya düzenlediği seferlerin neticesinde ve bu hanedanlığın bünyesindeki karışıklıklar sonucunda meydana gelen kriz (613-618) Çin'de T'ang sülalesinin tahta gelmesine neden oldu<sup>57</sup>; bu durum diğer yandan Orta Asya'da siyasi değişimlere ister istemez kendi tesirini göstermiştir.

52 Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken*, s. 47.

53 Ş. Yue, *Öçerki İstori İtaya s Drevnosti Do "Opiumuh" Voyn*, Moskva 1959, s. 103.

54 Biçurin, *a.g.e.*, I, s. 236.

55 Grumm Grjımaylo, *a.g.e.*, II, ss. 236-237.

56 *Kratkaya İstoriya Uygurov*, Alma-Ata 1991, s. 90; Te-le-Uygur ilişkisi ile ilgili bkz. S. G. Klyastorniy, *Nadpis Uygurskogo Begyu Kagana v Severo-Zapadnoy Mongoli Tsentralnaya Aziya Novie Pamyatniki Pismennosti i İskusstva*, Moskva 1987, s. 19-39.

57 S. L. Tıhvınskiy, "Kitay v Epohu Razvitogo Feodalizma (Periodı Tan i Sun) i Sosednie Gosudarstva Vostochnoy Azii", *Kitay, Yaponiya, İstoriya i Filologiya*, Moskva 1961, s. 66-79.

Tarihçiler tarafından "I-li kagan (= ÉI-qayan/İl-kagan)"<sup>58</sup> olarak adlandırılan Hie-li (Se-li) kagan döneminde birinci Gök Türk Devleti'nin dağılması, Kırgız tarihinde siyasi açıdan "Devlet kurma" girişimlerinin başladığı bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönem, Kırgız tarihini yansıtmaması açısından zamanımıza kadar V. V. Barthold, S. V. Kiselev, L. R. Kızlasov, Y. S. Hudyakov gibi sadece Kırgız tarihi üzerinde araştırma yapanlar tarafından değil, bilhassa Kıpçaklar üzerinde çalışan S. M. Ahıncanov tarafından da ele alınmışsa da, bu yazar<sup>59</sup>, Çin kroniklerindeki: "Kırgızlar önce Sie-yen-t'olar'a bağımlıydılar ve Sie-yen-t'olar onları idare etmek için hi-li-fa (=ilteber) gönderirlerdi", gibi bilgilerin tekrarından başka bir yorum yapmamıştır. Çin'in *T'ai-p'ing kuang-yui-chi* kronikinde de: "Sie-yen-t'olar, Sie-li (= Hie-li Kagan)'a kendilerini idare etmek için bir adamın gönderilmesini emir buyurduğundan" bahsediliyor<sup>60</sup>.

620 yılının beşinci ayında Tchou-lo kagan'ın vefat edince, doğu Gök Türk Devleti tahtına kardeşi Hie-li Kagan, devlet mirası gereği kagan olmuştur. 620-629 yılları arasında Hie-li Kagan ve onun komutanları Çin'deki T'ang sülâlesine karşı altmış yedi defa başarılı sefer düzenlemişlerdir. Elbette, merkezî devlet (Çin)'in T'ang sülâlesi yöneticileri, özellikle İmparator T'ai-tsong'nun döneminde (626-649), kuzey batıdaki devletlere uygun siyaset yapmaya başlamışlardır.

Doğu Gök Türk Devleti'nin güçten düşmesiyle birlikte 627 yılında<sup>61</sup> Hie-li yönetimi altında bulunan Sie-yen-t'o, Uygur ve Bayırkular'da bağımsızlık hareketleri başlamıştır. Ayaklanmayı bastırmak için süvarilerin başına Tou-li (Jen-kan) gönderilmiştir. Savaş, Tanrı dağları bölgesinde olmuş, Türk askerleri burada yenilgiye uğramışlardır. Yenilen Tou-li'yi ülkesinde ağır bir ceza

58 N. Y. Bıçurın, Se-li kagan'ı "Hye-li", N. V. Kyuner de "Sye-li" olarak açıklamışlardır. bkz. Bıçurın, *a.g.e.*, I, s.247; Kyuner, *a.g.e.*, s. 184; "Se-li kagan" veya "ÉI-qayan/İl-kagan" diye okunması üzerinde de M. Mori ve J. R. Hamilton çalışmışlardır; bkz. A. G. Malyavkin, *Tanskie Hroniki o Gosudarstvah Tsentralnoy Azii*, Novosibirsk 1989, s. 112; J. R. Hamilton, *Les Ouïghours à L'époque Des Cinq Dynasties D'après Les Documents Chinois*, Paris 1955, s. 97, 139.

59 S. N. Ahıncanov, *Kıpçakı v İstorii Srednevekovogo Kazakstana*, Alma-Ata 1989, s. 50-58.

60 Bıçurın, *a.g.e.*, I, s. 35.

61 *T'ang-hui-yao* kronikinde 688. yılı olarak belirtilmiştir; bkz. Bıçurın, *a.g.e.*, I, s. 254; Kyuner, *a.g.e.*, s. 183-185.

bekliyordu; Hie-li Kagan, Tou-li'nin hapsedilmesi için emir vermişti. 628 yılında Tou-li ayaklanma çıkarıp, yenilmeden önce Çin imparatorundan yardım istemiştir. Mutlaka onların eski Han İmparatorluğu'ndan beri kalıplaşan siyasetine uygun olarak, bir yöneticiyi ikinci yöneticiye karşı kullanıp, ondan "unvan verme" yoluyla faydalanmayı, en kurnazca bir siyaset olarak değerlendiriyorlardı<sup>62</sup>. Bu durumda imparator şöyle demişti: "Ben, Hie-li ile anlaştım, şimdi Tou-li ile kardeşlik birlik anlaşması yaptım, şimdi ne yapayım da sonrakine yardım etmeyeyim"<sup>63</sup>. Böylece Hie-li Kagan'ın devleti bölünmüştür; buradan ortaya çıkan durum ise, Çin için uygun bir ortam oluşturuyordu. Hie-li Kagan için de ağır bir sınav olan 628 yılı, geniş bozkırlarda kırgın hastalığının ortaya çıkması, hayvan sürülerinin kırılması, devlet ekonomisine ve Türk sosyal hayatındaki hayvancılığa ayrıca bir zorluk yükliyordu.

Sie-yen-t'olar'ın etnogenezini araştıran Kazak bilim adamı S. M. Ahıncanov "Yeni T'ang Tarihi'nin kaynağını diğer kaynaklarla karşılaştırmadan ondaki: "I-che-po'nun torunu I-nan, yetmiş bin arabalı bütün akrabaları ile Hie-li Kagan'a itaat etti"<sup>64</sup> gibi satırlara inanıp, bilimsel bir netice çıkarıyor<sup>65</sup>. Evet, 628 yılı Sie-yen-t'olar ikiye bölünmüş ve onların bir kısmını I-nan yönetmiştir; fakat *T'ang-hui-yao* kroniğine dayanacak olursak, 628 yılının ikinci ayında Türkler'in kuzey tarafında ayaklanma çıkmış, Hie-li Kagan ise Sie-yen-t'olar'a kaçmıştır<sup>66</sup>. Hie-li Kagan'ın Sie-yen-t'olar'a sığınmasının, belki de, 628 yılında Hie-li'nin süvarilerinin Uygurlar'a yenilmesi ve böylece "Sie-yen-t'o-Uygur kolonisi"nin kendi arasında bozulmaya başlaması ve 629 yılında Sie-yen-t'olar'ın Uygur Hükümdarı T'ou-mi-tou'ya yenilmesiyle<sup>67</sup> ilgisi olma ihtimali yüksektir. Sie-yen-t'olar'a gelip katılan Hie-li'ye, "I-kin/Se-kin

62 Merkezi devletin dış siyasetinin kalıplanması hakkında bkz. V. S. Taskın, "Otnoşeniye Kitaya s Severnımi Sosedyami v Drevnosti", *Problemi Vostokovedeniya-1975*, № 3, s. 149-150; a.mlf., "Harakter Otnoşeniy Mejdu Vanom i Pravitelyami Vladeniy Pri Dinastii Çjou", *Sotsialnaya i Sotsialno-Ekonomičeskaya İstoriya Kitaya*, Moskova 1979, s. 57; V. Ç. Vasilev, *İstoriya Drevnosti Vostočnoy Çasti Sredney Azii Ot X Do XIII vv.*, St. Petersburg 1857, s. 9.

63 Biçurin, *a.g.e.*, I, s. 254.

64 Biçurin, *a.g.e.*, I, s. 339.

65 Ahıncanov, *a.g.e.*, s. 49.

66 Kyuner, *a.g.e.*, s. 185.

67 Biçurin, *a.g.e.*, I, s. 302; *Kratkaya İstoriya Uygurov*, s. 90.

(= İrkin/Erkin)" unvanı verilmiştir<sup>68</sup>; I-nan ise, kagan unvanını alıp, kendini "Tchen-tchou pi-kia (Bilge) Kagan" olarak ilân etti. Hie-li Kagan kendi merkezini YU-tou-kiun dağında, diğer bir deyişle Cungarya çölünün (Damo'nun) biraz kuzey tarafına kurmuştur. Ona, Hoei-ho, Pa-ye-ko, A-tie, Tong-lo, Pou-kou, Pe-si oymakları itaat etmişlerdir<sup>69</sup>. I-nan'ın iktidarı ele geçirmesi, T'ang İmparatorluğu'nu korkuttu, 629 yılının ikinci ayında Hie-li kagan Çin'e elçi gönderip "Çin İmparatoriçesi"nin askerlerini istemiştir. Fakat bir yıl sonra, 630 yılının ikinci ayında, güçten düşen Hie-li Kagan'ın birlikleri Çinli komutan Li-Ching tarafından Yn-chan'da bozguna uğratılmış, kagan ise düşmandan canını zor kurtarmıştır<sup>70</sup>.

Böylece, Hie-li Kagan'ın Sie-yen-t'olar'a sığınması hadisesi 630 yılının on birinci ayına kadar gidebilir. Demek ki, Kırgızlar'ın Sie-yen-t'olar'a itaat etmeleri ve Sie-yen-t'olar'ın da genel olarak Kırgızlar'ı yönetmesi için Hie-li'ye emir etmeleri muhtemelen, bu yılda veya bir sonraki yılda olmuş olabilir<sup>71</sup>. Sie-yen-t'olar'ın Hie-li Kagan'a emir verebilme durumu kaynakta açık olarak yazılmıştır, güçlenmeye başlayan Sie-yen-t'olar'ın hakimiyetine, Hie-li'nin yönetimi altındaki Türkler de girmişlerdir. Böylece muvakkat da olsa, Sie-yen-t'o-Türk etno-siyasi konfederasyonunda kaganlığın idaresi I-nan'a verilir, ama diğer yandan devlet yönetimindeki kaganlıktan aşağıda sayılan ve Hie-li'ye verilen "Se-kin Türk" unvanı O'nun bağımsızlığına ters düşmekteydi<sup>72</sup>.

Kırgızlar'ın Sie-yen-t'olar'a itaat etme tarihini tespit edecek olursak Hie-li Kagan ilk defa yenilmesinden sonra, Türk güçlerini birleştirmeye çabalamıştır. Fakat Çin askerlerinin baskısı altında, yönetimdeki A-che-na boyu'ndan Tsun i-chi yöneticisinin oğlu, A-che-na Chung, Hie-li Kaganı esir

68 Ahincanov, *a.g.e.*, s. 49; Kyuner, *a.g.e.*, s. 185.

69 Kyuner, aynı yer; Cungarya çölü (Damo) ile ilgili bkz. Malyavkin, *İstoriçeskaya Geografiya Tsentralnoy Azii*, s. 186.

70 Bıçurnı, *a.g.e.*, I, s. 255; Kyuner, *a.g.e.*, s. 186.

71 M. Kocobekov, "Kırgız Mamleketinin VII Kılımdın 30-50 Cıldarındağ Borborduk Aziyadağ Elaralık Mamilelerge Katışı", *Hasanovskie Çteniya*, Bişkek 1994, s. 57-58.

72 A. G. Malyavkin, *Tanski Hroniki o Gosudarstvah Tsentralnoy Azii*, Novosibirsk 1984, s. 282.

alıp, T'ang yönetimine vermiştir<sup>73</sup>. Böylece I. Gök Türk Devleti sona ermiş bulunmaktaydı. Fakat geniş bozkırda hayat durmamıştı. Türkler geri kalan yönetim için kendi aralarında mücadeleye başladılar. Sie-yen-t'o-Uygur koalisyonunu kurup, Orta Asya'da önemli bir güç haline geldiler. Sie-yen-t'olar bu dönemde 200.000 asker çıkarabilecek önemli bir devlet olmaya başlamıştı.

T'ang İmparatorluğu Sie-yen-t'olar'ın güçlenmesinden korkup, Uygurlar'a yakınlaşmaya başladı. Böylece meşhur bölme siyasetine uygun, Tchen-tchou pi-kia (Bilge) Kagan'ın oğullarına "küçük kagan" unvanı ve her birine yöneticilik alâmeti olan "tuğ" ve "dobulbas (= davul)" vermiştir<sup>74</sup>. Bir zaman sonra ise, başka bir bölünme daha oluştu, Türk ilinin Tou-li boyundan çıkan ve kuvvetli A-che-na idareci boyuna ait yöneticilerin biri olan Che-pi kendini kagan ilân edip, kendinin üstün yöneticilik sıfatına uygun, dağılan Türk halkını kendi etrafına toplamıştır. Hie-li Kagan yenildikten sonra, önceki "küçük kagan" Che-pi'yi boy yöneticileri "esas kagan" olarak kabul edip tayin etmişlerdi; koalisyon halindeki devlete Sie-yen-t'olar tarafından kagan olarak seçilen Che-pi bu yönetime itaat etmiştir. Çin kaynaklarına göre, Sie-yen-t'olar Che-pi'nin güçlenmeye başlamasından korkup, onu yok etme kararına varmıştır. Che-pi ise kaçmak zorunda kaldı. O, önce Mogol Altay dağlarının kuzeyindeki yaylasına göçmüştür; kaynaklardaki bilgilere bakılırsa sonunda ona Karluklar ve Kırgızlar itaat etmişlerdir<sup>75</sup>. O, 30.000 seçme asker toplayıp, kendini "I tchou Che-pi Kagan" olarak ilân etti. Che-pi Kagan'a karşı Çinliler, Orta Asya'daki birbirine ters ve zayıf devletler arasından kendilerine yakın olan bir devleti seçmek için Tchen-kuang devrinin altıncı yılında, (632) imparatorun emriyle Liou-Tchen'ni barbarlara elçi olarak yolladılar; bu elçi göndermenin asıl maksadı ise, A-che-na Mi-che'yi kagan yapmaktı<sup>76</sup>.

73 *A.g.e.*, s. 153; Se-li Kagan Çin esaretine dayanamayıp 634 yılında vefat etmiştir. O dönemdeki Türk geleneği gereği cesedi yakılıp, Ba ırmağının doğu tarafına gömülmüştür; ayrıca bkz. Bıçurnı, *a.g.e.*, I, s. 256.

74 Malyavkin, *Tanskie Hroniki o Gosudarstvah Tsentralnoy Azii*, s. 282.

75 A. G. Malyavkin, *Marionetki Iz Roda Aşına Vostochny Turkestan i Srednyaya Aziya*, Moskva 1984, s. 13.

76 Malyavkin, *a.g.e.* s. 138.

Tchen-kuang devrinin altıncı yılında (632) Tai-tsun, Yang chi-vei Van I-Hun başkanlığındaki bir elçilik heyetini Kırgızlar'a göndermiştir<sup>77</sup>. Merkezî Çin devletinin, Çin'in kuklası durumunda olan A-che-na Mi-che ile birlikte, Kırgızlar'a da elçilik heyeti göndermesi, yani iki elçilik heyetinin bir döneme denk gelmesi, Çin açısından önemli bir strateji idi. O zamana kadar bozkırların siyasî olaylarına katılmayan savaşçı Kırgızlar'ın, Çin'in kuzeyinde zor bir politik ortama sokulmak istendiği anlaşılmaktadır. Kroniklerde Che-pi Kagan'ın 630 yılında Kırgızlar'ı itaat altına aldığı ile ilgili bilgiden başka bir kayıt bulunmamaktadır. T'ang sülâlesinin Kırgızlar'a diplomatik elçilik heyeti göndermesi Che-pi Kagan'ın Kırgızlar'ın üzerinde otoritesini kaybettiğine işaret eder<sup>78</sup>. Böylece Che-pi Kagan'ın Kırgızlar'ı itaat altına aldığı bir sırada, Çin devletinin, Kırgızlar'ın üstündeki Sie-yen-t'o yönetimini de yok farzeder gibi, Kırgızlar'a elçilik heyeti göndermesi, Kırgızların bu siyasî birlik bünyesinde, kendince bir devlet olduklarını ispatlar. Kırgızların Çin ile önemli bir diplomatik anlaşma yapması, onların gücünün belli bir seviyede olduğunu ve bu gücün Sie-yen-t'olar'a ve Che-pi Kagan'a karşı kullanılma ihtimali olduğunu da göstermektedir.

Kırgızlar'ın müteakiben Çin'e tekrar elçi gönderme zamanının gecikmesi konusu, Gök Türk Kaganı Tou-leou'nun 638 yılında Kırgızlar'ı tekrar iktidarı altına almasından<sup>79</sup> bahseden *Kieou T'ang-chou* yıllığındaki "Tou-kioueler Hakkındaki Açıklama" bölümünde karşımıza çıkar: "İli ırmağının batısı(ndaki yerler) Tou-leou (Kagan'ın) iktidarı altında kaldı, ırmağın doğusuna da Tie-li-che (Bıçurın'e göre: "Hi-li-şi") yerleşti; Tou-leou Kagan kendi merkezini Tsouho dağının batısında kurup, buraya "kuzey merkez (bei-ting)" dedi. Kieou-yue-

77 Kyuner, *a.g.e.*, s. 56; A. Baytur, "Kırgız Elinin Mekenimizdin Birimidigine Koşkon Salımı", *Çunguo Mintszu Guansi Şi Yantszyu*, (Izuçentie Istoriî Natsionalnih Otnoşey v Kitae), Pekin 1984, s. 315. Bu makaleyi Çince'den tercüme edip faydalanmamı sağlayan Galina Pavlovna Suprunenko'ya teşekkürümü bildiriyorum.

78 Kocobekov, "Kırgız Mamleketinin VII Kılımdın 30-50 Cıddarındağ Borborduk Aziyadağ Elaralık Mamilelerge Katışı", s. 58.

79 Barthold, *a.g.e.*, s. 20; Kızlasov, *Istoriya Yujnoy Sibiri v Srednie Veka*, s. 23.



cheler, Pa-si-miler (Basmiller), Pouo-malar (Bomalar), Kie-koular (=Kırgızlar), Ho-sinler, Tch'ou-mou-koenler ve bütün memleketler ona itaat etmişlerdi"<sup>80</sup>.

Yukarıdaki Çin kroniğinin verdiği bilgilerin tefsirini yapacak olursak, Kırgızların, 629 yılından 638 yılına kadar, önce Sie-yen-t'olar'a; 630'da Che-pi Kagan'a; 638'de de Tou-leou Kagan'a itaat ettiklerini anlarız. Eğer ki bu satırları siyasi açıdan değerlendirecek olursak, onların bir devlet gücü haline geldiklerini de düşünerek, o zaman Kırgızların orta Asya'daki jeopolitik yapıya aktif olarak katılmaya başladıklarını ve Gök Türkler için her an isyan edebilir gibi bir savaş potansiyellerinin var olduğunu görebiliriz<sup>81</sup>. Bu gibi malumatlardan anlaşıldığına göre itaat altına alma meselesinin, çoğu zaman bir savaşın sonucunda olabileceğinin de göz ardı edilmemesi gerekiyor.

Öyleyse kaynaklardaki etnik ilişkilere bakacak olursak, ilk olarak III-V. yüzyıllarda ve sonrasında da Çin kaynaklarında bahsolunan Kırgız-Türk-T'e-le (Oguz), etno-genetik ilişkisinin devam ettiğini söylemek mümkündür. Eğer o bilgilere göre Ting-lingler Kırgızlarla karışıp gitmiş gibi görünse de, biz onların T'e-le boyları konfederasyonunun etno-genezinin yoğunlaşmasında yer aldıklarını biliyoruz. Bütün bu malumat T'e-le boyları konfederasyonuna giren Sie-yen-t'olar'ın ve Kırgızlar'ın, arasındaki etno-medenî ilişkinin varlığını haber vermektedir. 1909'da G. Ramstedt tarafından okunan Moğolistan'daki Selenga ırmağının güneyinde bulunan Runik yazıtta: "Türk-Kıpçaklar bizi elli yıl yönettiği zaman"<sup>82</sup> gibi ifadelerle kayda geçen bilgiye dayanarak, S. G.

80 Bu kaynağın *Chin Tang-chou*'daki ilgili bölümü N. Y. Bıçurın tarafından da çevrilmiştir, fakat onun bazı hatalarını A. G. Malyavkin şöyle düzeltmiştir: "... ırmağın batısındaki (yerler) Tou-lou Kaganın idaresinde, doğusu ise Tie-li-che kaganın idaresi altında kaldı. Bu tarihten itibaren batı Tou-kiueller iki devlet halinde bölündüler. Tou-lou Kagan kendi merkezini Tsou-ho dağının batı tarafına tesis etmiştir, Pouo-ma ve Kie-koular ve daha başka devletler ona itaat etmiştir ..."; bkz. Malyavkin, *Tanskie Hroniki o Gosudarstvah Tsentralnoy Azii*, s. 323; karşı. Bıçurın, *age.*, I, ss. 286-287; toprakların paylaşımında söz konusu olan ırmağın kıyılarının tesbiti hakkında ayrıca bkz. Chavannes, *a.g.e.*, s. 28, n. 4 ve M. Zeren, *Çin Kaynaklarına Dayanarak Batı Gök-Türkleri Hakkında Bilgiler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 43-44.

81 A. Taşağıl, *Gök-Türkler, II. (Fetret Devri 630-681)*, Ankara 1999, s. 45.

82 Türkler'in ve doğudaki diğer göçebe ulusların savaşlarının ve siyasetlerinin tarih boyunca nasıl geliştiği hakkında etraflıca bilgi için bkz. L. N. Gumilev, *Drevniye Tyurki*, Moskva 1967; a.mlf., *Hunni v Kitaye*, Moskva 1973; a.mlf., *Geografiya Etnosa v Istoricheskiy Period*, Leningrad 1990; E. I. Kıçanov, *Jizn Temuçjina Dumavşego Pokorit Mir*, Bişkek 1991; A. S. Yunusov, "Voennoe Delo Tyurok v VII-X vv.", *Voennoe Delo Drevnego i Srednevekego Naseleniya Severnoy i Tsentralnoy Azii*, Novosibirsk 1990, s. 97-105.

Klyaştorıny, "Sie-yen-t'o" ifadesinin, pek açık olmamakla birlikte, "Kıpçak" telâffuzundan geldiğini enteresan şekilde bilimsel olarak ileri sürmüştür<sup>83</sup>. S. G. Klyaştorıny'nin bu fikrini arkeolog S. M. Ahıncanov da destekledi ve şimdilik Türkoloji'de bu fikre karşı bir fikir beyan edilmemiştir.

Kırgızlar ile Sie-yen-t'olar arasındaki etnik ilişkilerin orta asırlarda da devam ettiğini görmemiz mümkündür. Ortaçağ bilim adamlarından Reşidü'd-din ve Ebü'l-gazi bahadır han'ın eserlerinde yer alan Kırgız şecerelerinde görülebilen bu ilişkinin tarihte mutlaka önemli bir yeri vardır<sup>84</sup>.

İç Asya'daki siyasî olaylar bundan öte şöyledir: Sie-yen-t'o ve Uygur koalisyonunun yıkılması ile gelişen 641'deki Sie-yen-t'o, Tongra, Pou-kou, Uygur ve başka tokuz Oguz boyları beraberliğinin Gobi'nin güneyinde Türkler'in bırakıp gittiği yerleri almak için yaptıkları seferde, bunları T'ang İmparatorluğu'nun "desteklemesi ile Türkler çok ağır yenilgiye uğratılmıştır"<sup>85</sup>. Bu savaşın ikinci aşamasında 642 yılında Te-le boylarının çoğu, onun içinde bilhassa Uygurlar, Sie-yen-t'olar'a karşı savaşmışlardır<sup>86</sup>. Sie-yen-t'o-Uygur koalisyonunun bozulması Orta Asya'nın güney doğu sınırındaki yeni durumu ortaya çıkardı. Birbiriyle savaş durumundaki zayıf devletler arasından Çin'e yetişmek için uygun bir şartın oluştuğunu, Çin kroniği *T'ai-p'ing kuang-yui-chi* verdiği bilgilere bakarak öğrenmek mümkündür: "643'de Kırgızlar, Çin başkentinden samur derisinden yapılmış donları ve samur derilerini "vergi" olarak almışlardır"<sup>87</sup>. Sinolog A. G. Malyavkin, *Kieou T'ang-chou*'daki bilgilere

83 G. Ramstedt, "Perevod Nadpisi Selensginskogo Kamnya", *Trudi Troisko-Kyhtinskogo Otdela Imperatorskogo Geografiçeskogo Obşestva-1912*, c. XV, N° 1, s. 40.

84 bkz. *Raşid ad-Din Sbornik Letopisey*, c. I, 2. kitab, Moskva-Leningrad 1952; *Radoslovnoe Drevo Tyurkov, Soçinenie Abu'l-Gazi, Hivinskogo Hana*, (Perevod i Predislovie G. S. Sablukova), Kazan 1914; göçebelerle ilgili ayrıca aşağıdaki bibliyografyaya da bkz. V. V. Radlov, "k Voprosu ob Uygurah, Iz Predisloviya k Izdaniyu *Kutadgu-Bilig*", *Zapiski Akademii Nauk-1893*, c. XXII, N° 2; V. A. Gordlevskiy, "Çto Takoe 'Bosiy Volk'?", *Izvestiya Akademii Nauk SSSR-1947*, N° 4; *Hudud al-Alam*, (translated by V. Minorsky) London 1937; S. G. Klyaştorıny, "Kıpçaki v Runičeskih Pamyatnikah", *Turkologica*, Leningrad 1986, s. 162.

85 Malyavkin, *Tanskie Hroniki o Gosudarstvah Tsentralnoy Azii*, s. 21, 161.

86 aynı yazar, "Taktika Tanskogo Gosudarstva v Borbe Za Gegomoniyu v Vostoçnoy Çasti Tsentralnoy Azii", *Dalній Vostok i Sosiednie Territorii v Srednie Veka*, Novosibirsk 1980, s. 112-113; krşz. S. G. Klyaştorıny-T. I. Sultanov, *Kazahstan Letopis Treh Tıyaçetiy*, Alma-Ata 1992, s. 112-124.

87 Kyuner, *a.g.e.*, s. 56; Baytur, *a.g.m.*, s. 315.

dayanıp Kırgızların Çin'in devlet merkezine gönderildikleri ilk elçilik heyetini, "644 yılında gitmiştir" diye yazmaktadır<sup>88</sup>.

Muhtemelen, Kırgızların T'ang İmparatorluğu'na gönderdikleri ilk elçilik heyetinin tarihinin 643 yılı olma ihtimali yüksektir. Birincisi yukarıda bahsedildiği gibi, 642 yılı Sie-yen-t'o (= Kıpçak)-Uygur koalisyonu bozulup, Te-le boyları T'ang İmparatorluğu'na yakınlaşmışlardır. Bu durumu yansıtan *Tse-fu-yuan-kui* adlı Çin kaynağında: "önceden Kie-kou lar (= Kırgızlar)'ın eski merkezi devlet (Çin) ile hiç ilişkisi yok idi, fakat ne zaman Te-le ve başka boylar itaat ettikten sonra yere kadar eğilip, kendilerinin de itaat ettiklerini (vassal olduklarını) bildirdiler" diye bilgi yazılıdır<sup>89</sup>. Eserin tek taraflı olmasına bakmayıp, onun tarihi açıdan çok önemli olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Kırgızlar kendilerince siyasi ve etnik birlik olarak diplomatik girişimleri devam ettirmekle beraber, Orta Asya'daki siyasetten kendilerini soyutlamayarak, buna akıllıca katılmışlardır.

Fakat metindeki "vergi ödeme" ve "itaat etme" gibi ifadeler üzerinde duracak olursak, eski Çin kültürü, siyaseti ve ideolojisinin kalıplaşmasından sonra Çin imparatorları kendilerini dünyanın merkezi olarak kabul etmekteydiler<sup>90</sup>. Eğer farklı devletlerden elçilik veya ticari heyetler geldiği zaman, onların itaat etmeye veya vergiyi vermek için geldiklerini söylemekteydiler<sup>91</sup>. Demek oluyor ki, Kırgızların T'ang İmparatorluğu'na gönderdiği ilk elçilik heyetinin durumunun, "itaat etme", "mutlaka su samuru derisinden yapılmış giyecekleri hediye etmelerinin vergi gibi kabul edilmesi" olarak anlaşılması tarihe uygun gelmemektedir; hiçbir diplomatik ilişki yoktu, böyle bir manânın çıkarılması hayret verici bir durumdur.

88 Malyavkin, *Istoriçeskaya Geografiya Tsentralnoy Azii*, s. 181.

89 aynı yer.

90 M. B. Borobev, *Kitaysko-Çarççenskije Diplomatıçeskije Otnoşeniya Tsentralnoy Azii Ve Srednie Veka*, Novosibirsk 1990, ss. 64-65; G. F. Saltikov, "Traditsiya Mehanizm Eye Deystviya i Nekotorye Eye Osobennosti v Kitae", *Rol Traditsiy v İstorii i Kulture Kitaya*, Moskva 1972, ss. 7-15; L. Y. Krol, "Kitay i 'Varvari' v Sisteme Konfutsianskih Predstavleniy o Vselennoy", *Narodi Azii i Afriki-1978*, № 6.

91 bkz. Taskın, "Harakter Otnoşeniy Mejdu Vanom i Pravivelyami Vladeniy Pri Dinastii Çjoy", *Sotsialnaya Organizatsiya i Sotsialno-Ekonomiçeskaya İstoriya Kitaya*, Moskva 1976, s. 57; I. L. Duman, "Vneşnepolitiçeskije Svyazi Drevnego Kitaya i İstoki Dannıçeskoy Sistemi", *Kitay i Sosedi Drevnosti v Srednevekovje*, Moskva 1970, s. 34; a.m.f., *Traditsii Vo Vneşney Politike Kitaya, Rol Traditsiy v İstorii i Kulture Kitaya*, Moskva 1972, s. 204.

İç Asya'daki siyasî durum bu dönemde T'ang İmparatorluğu'nun diplomasi başarısı ile ilerledi. 646 yılında Sie-yen-t'o başkanı Po-chuo'nun baskısından bıkan Oguz boyları, T'ang İmparatoru Tai-tsun'dan yardım istemişlerdi; böylece, Sie-yen-t'olar'a karşı Oguz-Çin ittifakı gerçekleşmiştir. 646 yılının Haziran ayında Oguz boyları, Uygur İlteberi Tu-mi-tu'nun önderliğinde Sie-yen-t'olar'a ağır darbe vurmuşlardır. Sie-yen-t'o konfederasyonu dağıldı ve siyasî gücünü kaybettiğinden ciddiye alınmamaya başladı; bu durumdan faydalanan T'ang İmparatorluğu Sie-yen-t'olar'ı hemen yok etme harekâtına girişti. T'ang İmparatorluğu'nun idaresi altındaki Türk askerlerinin savaşçı olduğunu kroniklere yansımıştır. Dağılan Sie-yen-t'olar'ın üç grubunun birini, Çin generali Li Tszi, Ötüken (şimdiki Hangay)<sup>92</sup> bölgesine kadar takip ederek 5.000 kişiyi öldürmüş, 30.000 erkek ve kadını da esir almıştır<sup>93</sup>; Tchî-chî tse-li, diğer Sie-yen-t'o grubuna saldırıp, 648 yılının sekizinci ayında onları Mogolistan Altayları'nda bozguna uğratmıştır<sup>94</sup>; A-che-na Che-er, sonraki ayda da bir diğer Sie-yen-t'o grubunu ve Tch'ou-mi ve Tch'ou-yue boylarını yok etmiştir<sup>95</sup>.

Böylece Sie-yen-t'olar'ın ortadan kaldırılmasından sonra bu bölgede güven hüküm sürse de Çin'in dışındaki uluslar açısından siyasî birlik ve istikrar kayboldu. Uygurlar'ın ilteberi kendi kendini kagan olarak ilân edip, yönetime Türkler'i getirse de, T'ang İmparatorluğu onların bağımsızlığını katiyen tanımamıştır ve Uygurlar 663'e kadar imparatorluk ile ilişki kurup beraber savaşa gitmişlerdir<sup>96</sup>.

Böyle olsa da, jeopolitik duruma bakıldığında Orta Asya'nın bu bölgesinde güçlü savaşçı bir birlik eksilmişti; Güney Sibirya bölgesinde yerleşen Kırgızlar için kendi memleketlerini güçlendirmeye ve T'ang sülâlesi ile siyasî ve diplomatik anlaşma yapmaya da uygun bir zamandı. Çin kroniklerinde, Tchen-kuang yönetiminin yirmi ikinci yılında (648) T'ang sülâlesinin

92 L. P. Potapov, Ötüken'i Tuva'nın güneyine yerleştiriyor: L. P. Potapov, "Noviye Dannıye o Drevnetyurskom", *Sovetskoye Vostokovedeniye-1957*, № 1, s. 106-117.

93 Bıçurn, *age.*, I, s. 139.

94 Malyavkin, *Istoriçeskaya Geografiya Tsentralnoy Azii*, s. 104.

95 A.mlf, *Taktika Tanskogo Gosudarstva v Borbe Za Gegomoniyu v Vostoçnoy Çasti Tsentralnoy Azii*, s. 112-114.

96 A.g.e., s. 117-123.

merkezine Kırgızlar'ın "Hie-li-fa Tsi-po tse oui A-tse tchen" adında atlı bir yöneticisinin geldiği kaydedilmiştir<sup>97</sup>. Kaynakta imparatorluğun ideolojisinin tek taraflı olmasına uygun olarak, Kırgız Hie-li-fa'nın: "Ben bütün hissiyatımla imparatorluğa verdiğim için, devlet hizmeti ve yönetici vassalığı alabilirim diye düşündüm" diye söz ettiği kaydedilmiştir<sup>98</sup>. *T'ang-chou* kroniğinde de, Hie-li-fa'nın, "hui-pan", diğer bir deyişle "itaat etmek istediği" söylenmektedir<sup>99</sup>. Tai-tszun, O'nu "sol taraftaki hürmetli askerlerin generali" yani, "idareci general" rütbesine denk gelen "Kie-kou Tou-touk" olarak ilân etti. Böylece 6 Mart 648 tarihinde: "Kırgız bölgesinde yaşayanın yönettiği eyalete"<sup>100</sup>, itaat eden Kie-kou Tou-touk'yu emri altında yerleştirmişti"<sup>101</sup>. Eğer kaynağın ifadelerini kabul edecek olursak Kırgızlar'ın T'ang sülâlesine itaat ettiği anlaşılmaktadır.

Bir daha V. S. Taskın'ın fikrine bakılırsa: "boy yöneticilerinin barış döneminde Çin hükümdarına ziyarete geldiği hakkında bir olgudan bahsedilecek olursa, Çinliler kendi değerlerini artırmak için, aslında bu hareketin (Çin'e) itaat etmenin bir işareti olduğunu ve onların kendi istekleri ile Çin'e idaresi altına girdiklerini ileri sürmüşlerdir"<sup>102</sup>. Elbette, T'ang sülâlesinin yönetimini Kırgızlar üzerinde genişletmesi ve tanıtmayı olayını açık olarak Çinliliğin iç yüzü olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu tezi A. G. Malyavkin ve G. Pavlovna Suprunenko savunmaktadır<sup>103</sup>. V. V. Barthold ise, Kırgızların imparatorluğa kâğıt üzerinde itaat ettiklerini, ama Çin unvanlarını da almaya başladıklarını yazmıştır. Buna bağlı kalan L. R. Kızlasov ise, jeopolitik durumu tamamen anlamadan, Kırgızlar (O, Hakaslar diye yanlış yazmıştır) için,

97 "şi-bo tsoy açcan"ın Çince'den Kırgızca'ya aktarılması G. Pavlovna Suprunenko tarafından şöyle yapılmıştır: "şi-bo" (= İspar), "tsoy" (= Kul), "açcan"ın ise şimdiye kadar manası açıklanmamış; bkz. G. Pavlovna Suprunenko, "Iz Drevne-Kırgızskoy Onomostiki", *Sovetskaya Turkologiya-1970*, N° 3, s. 79-80.

98 Kyuner, *a.g.e.*, s. 56.

99 Bıçurin, *a.g.e.*, I, s. 354-355; Pavlovna Suprunenko, "Nekotorie Istočniki Po Drevney Istorii Kırgızov", s. 240-241.

100 Yang-tchan idari bölgesi 647 yılında teşekkül etmiştir. Buraya Telengutlar, Tokuz-Oguzlar sonra Kırgız ve Kurikanlar da girmiştir; bkz. Malyavkin, *Tanskie Hroniki o Gosudarstvah Tsentralnoy Azii*, s. 161.

101 *A.g.e.*, s. 118.

102 Taskın, "Harakter Otmoşenyı Mejdu Vanom i Pravitelyami Vladeniy Pri Dinastii Çjoy", s. 57.

103 Malyavkin, *Istoričeskaya Geografiya Tsentralnoy Azii*, s. 182; Pavlovna Suprunenko, "Nekotorie Istočniki Po Drevney Istorii Kırgızov", s. 241.

“ağır siyasi şartlar altında çaresizlikten dolayı büyük devletten (Çin’den) yardım istemişlerdir”, diye bir sonuca varmıştır<sup>104</sup>. A. Baytur’un araştırmasında ise, yazar belli olmayan kaynaklara dayanarak “Çinlilerin birçok defa Kırgız bölgesine geldiğini” kaydetmektedir<sup>105</sup>.

L. R. Kızlasov ve A. Baytur’un tahminlerine göre 648 yılında çok ağır bir siyasi durum teşekkül etmiştir. Ancak o dönemde Kırgız devletiyle mücadele eden gelen doğu Gök Türk Devleti ve Sie-yen-t’olar Çin tarafından mağlup edildiler; hatta Uygurlar dahi kendi güçlerini kaybetmişler ve Çin imparatoruna boyun eğmişlerdi; öyleyse Kırgızlar’ın bu rakiplerinin bastırıldığı bir sırada serbest durumdaki Kırgızlar neden zor durumda kalmış olsunlar ki? A. G. Malyavkin’e göre ise, Kie-kou Tou-touk’un yönetimini kurması ve imparatorluğun yüksek derecedeki bir unvanına sahip olunması, diğer yandan Çin imparatorunun bozkır uluslarının toprakları üzerinde mülki taksimat yapması objektif bir anlatım olarak görülmektedir<sup>106</sup>. Bu yüzden V. V. Barthold’un, “yönetimde önceki Hanlar ve yöneticiler kalıp, onlar Çin unvanlarını almaya başlamışlardı” diye ifade ettiği fikir, en kısa ve doğru olanıdır.

Sie-yen-t’olar’ın yönetimi Kırgızlar üstünde genişlediği zaman (628-629), onları, tayin edilen ilteberler yönetmiş, bunlar Kırgız memleketini idare eden üç yöneticiydi; *T’ai-p’ing kuang-yui-chi*’ya göre: “onların devletini ulu yönetici He-si-bi, (unvan gereği ondan sonra kaydedilen) Tsiu-chabo-bi, (ve bir sonraki) A-mi-bi, (bu) üç adam beraber yönetmekteydi”<sup>107</sup>.

Kırgızlar’ın yönetim sistemi hakkında birçok makale yazan E. I. Kışanov, “Bütün Kırgızlar’ın devlet yönetimini üç Tsiu-changlar (= yöneticiler veya “aksakallar”) yapmıştır, bunlar He-si-bi, Tsiu-chabo-bi ve A-mi-bi” diye yazmıştır. İsimlerinin sonu “bi” ile bittiği için onları Türkçe “biy / bey / beg”

104 Barthold, *a.g.e.*, s. 22; Kızlasov, *Istoriya Yujnoy Sibiri v Srednie Veka*, s. 37.

105 Baytur, *a.g.m.*, s. 316.

106 Malyavkin, *Tanskie Hroniki o Gosudarstvoh Tsentralnoy Azii*, s. 20.

107 Kyuner, *a.g.e.*, s. 55.

diye ifade etmektedir; böylece O, “ ‘biy’lerin hiç birisi büyük olmamış ve onlar kendi devletini toplayıp yönetmiştir” diye bir neticeye varmıştır<sup>108</sup>.

Elbette, E. I. Kıçanov'un son görüşü gerçeğe yakındır. Fakat o kaynağa geçen üç “biy”in, o zamanda “biy / bey” olarak ifade edilmesi sınırlıdır. Çünkü eski Türkler'in ve Kırgızlar'ın Runik yazıtlarında ve *Drevnetyurkskiy Slovar*'da da “biy” terimine rastlayamıyoruz<sup>109</sup>.

Bunun üzerine o zamanki Kırgız Devleti'nin üç kanat (üç kısım) olma ihtimali de bulunmaktadır. Genel olarak devlet yapısının “üç kanat”a (sol+orta+sağ) bölünmesi, çok eski devirlerden beri Türk ve bazı Mogol idarelerinde görülmüştür<sup>110</sup>. Belki N. V. Kyuner'in çeviri yaptığı kaynaktaki bilgilerin, “ulu yönetici” He-si bey, merkezde, diğer düşük unvanlıların ise sağ ve sol kanattaki yöneticileri belirtmesi ihtimali yüksektir. Elbette, kaynağa bilgilerin az olması o dönemdeki Kırgız memleketinin siyasî yapısını ayrıntılı olarak tasvir etmeye şans vermektedir. Böyle olsa da He-si-bi, Tsiu-chabo-bi ve A-mi-biler devletindeki yok etme siyaseti ile ilgili bilgi veren kaynağa bakılırsa, Kırgız devleti savaş ve siyasî açıdan yönetmeye uygundu; daha sonra ise Hiong-noular'dan beri gelenek gereği “üç kanat”a bölünme fikri ileri sürülebilir.

Bizim fikrimize göre bu durum Kırgız devletçiliğinin bir basamağı olarak değerlendirilirse, bu yerinde olur. Böylece tahminen 648 yılında Kırgız devletini kendi “ilteberi”nin yönettiği ispat edilmektedir.

Hiyeroglif çözümlenmelerde, Çince “Hie-li-fa” olarak yazılan unvanın, iç Asya'daki Türk halklarının devlet yönetimi ile ilgili, “éltäbärliy bodun” (= ilteberli halk)<sup>111</sup> terimine denk geldiği sinologlar tarafından

108 E. I. Kıçanov, “Apparat Upravleniya u Yeniseyskih Kırgızov (Po Kitayskim Svedeniyam)”, *Istočniki Po Srednevekovoy Istorii Kırgıstana i Sopredelnih Oblastey Sredney Azii i Tsentralnoy Azii*, Bişkek 1991, s. 54.

109 Bkz. *Drevne Tyurskiy Slovar*, Leningrad 1969.

110 Bkz. Taskın, *Materiali Po Istorii Drevnih Koçevih Narodov Gruppy Dun-hu*, Moskva 1984; a.mlf., *Materiali Po Istorii Koçevih Narodov v Kitae III-V vv.*, Moskva 19923; E. V. Lariçev, “Pismennie Istočniki o Plemenah Nijnego Amura”, *Tsentralnaya Aziya i Sosedniye Territorii v Sredniye Veka*, Novosibirsk 1990.

111 P. M. Melioranskiy, “Ob Orhionskih i Eniseyskih Nadgrobnih Pamyatnikah”, *Jurnal Ministerstva Narodnoy Prosveşeniya-1898*, N° 6, ss. 263-292, a.mlf., “Pamyatnik v Çest Kyul-Tegina”, *Zapiski Vostočnogo Russkogo Arheologičeskogo Obşestva-1899*, c. XII, ss. 1-144; ayrıca bkz. *Drevne Tyurskiy Slovar*, s. 171, 405.

yorumlanmışdır<sup>112</sup>. V. V. Barthold, "ilteber" in, "kağan" unvanından aşağı olup, küçük ve siyasi olarak bağımsızlığı olmayan halklara verildiğini ifade etmiştir<sup>113</sup>.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Kırgız etno-siyasi tarihini araştırmaya çalışanlar en zor dönemi atlatmışlardır. Önce Tanrı dağı bölgesinde proto Türk etnogeneğinde kendi tesirini göstermiş, A-che-na (=Aşena) Türk boyları ve Te-le boyları konfederasyonundaki Kıpçaklar, Oguzlar ile etnik ilişkide olmakla birlikte V. asrın altmışıncı yıllarındaki göçte, Güney Sibiryâ bölgesine yerleşmişlerdir.

Kırgız devletçiliğinin tarihi sürecine bakacak olursak Kırgız halkı bu yerde, kendi bağımsızlığını muhafaza etmek için bütün gücüyle hücum edenlere karşı kendi bağımsızlığını korumuştur. Sadece bu değil, Kırgızlar, devlet yönetiminin çeşitli etaplarını geçirip, Türk Dünyası'nda değer verilen "kaganlık yönetimi"ne sağlam adım atmışlardır.

#### Abstract

#### SOME THOUGHTS ON THE DEVELOPMENT OF THE KIRGHIZ KAGANATE

This article analyzes the relationship of Kirghiz with Te-le and A-che-na clans on eastern Turkistan geographical region and Kirghiz joining to the proto Turkic ethnogenesis in their ancient history and their period of ethnic development. Examining the Kirghiz's emigration from eastern Turkistan to the south Siberian region, and at the same time, investigating their kaganate state structure, between the years AD 620 and 650, makes it possible to understand the inner Asian geopolitical conjuncture.

**Keywords:** Kirghiz, Turks, Ethnogenesis, Inner Asia, China.

<sup>112</sup> Chavannes, *a.g.e.*, s. 168; Hamilton, *a.g.e.*, s. 139.

<sup>113</sup> Barthold, *a.g.e.*, s. 22.